

УДК 316.6:172.12

DOI 10.36919/EUPSJO.1.2024.20-25

Т. І. Бєлавина,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри практичної психології
та соціальних технологій,
ПВНЗ «Європейський університет»
email: tatyana_belavina@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-0024-1491

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних підходів до нині актуальної проблеми становлення громадянської ідентичності особистості на шляху розвитку української держави в складних умовах соціально-політичної кризи. Розглянуте питання визначення основних характеристик і типових ознак кризових обставин, які вплинули та продовжують впливати під час різних етапів становлення незалежної української державності на формування й розвиток національної ідентичності. З'ясовано, що громадянська ідентичність може бути визначена через розуміння її як соціально-психологічного та соціально-політичного конструкту, що виникає, формується в процесі відображення суб'єктом соціальної реальності, її активного створення або перетворення за допомогою самоорганізаційних механізмів громадянського суспільства. Йдеться про свідоме активне громадянство та громадянськість.

Проаналізовано погляди на «множинність» сучасних ідентичностей залежно від соціально-політичного контексту. Зазначено динамізм, трансформації та оновлення різних ідентичностей на індивідуальному й груповому рівні.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність особистості, національна ідентичність як складова громадянської, державна ідентичність, соціально-політична криза.

Постановка проблеми. Громадянська ідентичність завжди відігравала ключову роль у розвитку суспільства як складова національно-державного утворення, а також як одна з «множинності» сучасних ідентичностей особи, які є динамічним відображенням соціальної реальності залежно від соціально-політичного контексту. Традиційне розуміння громадянської ідентичності, цього соціально-психологічного конструкту як власного ототожнення особи з певною спільнотою, усвідомлення себе членом громадянського суспільства, активна участь у створенні актуальної соціальної реальності акцентують увагу «на різних аспектах взаємовідносин індивіда з державою та соціумом», за визначенням цієї дефініції у статті О. С. Резніка в Енциклопедії Сучасної України [3].

Особливо гостро соціально-психологічні проблеми формування, процесу становлення громадянської ідентичності постають у кризові періоди під час виникнення в соціально-політичному контексті загрози самій ідентичності. Такими небезпечними періодами для сучасної української державності та становлення громадянської ідентичності стали важливі соціально-політичні події поряд з деструктивними обставинами й соціальні конфлікти, які повпливали також на формування української національної ідентичності як складової громадянської.

Нові виклики сьогодення, які постають перед українським соціумом, загрози для розвитку громадянського суспільства, яке тривалий час перебуває в кризовому стані внаслідок психотравматичних подій, зумовлюють потребу в ретельному дослідженні проблеми соціальної ідентичності, зокрема громадянської, її становлення в складних умовах створення та розвитку української державності, збереження й зміцнення ідентичності громадян України. Усе це потребує здійснення соціально-психологічної рефлексії щодо трансформації спільнотних ідентичностей та їх певної взаємодії в складних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження дав змогу побачити різнобічність науково-теоретичних і прикладних підходів до розуміння «ідентичностей» взагалі та розгорнуте в певний спосіб обговорення зазначеного питання й широку інтерпретацію процесів соціальної категоризації зокрема. Проблема сутності громадянської ідентичності в освітянському просторі останніми роками вивчали представники сучасної вітчизняної педагогічної думки в контексті стратегії національно-патріотичного виховання (Т. Бевз, 2018; І. Найда, 2022), з погляду потенціалу педагогічної спільноти, спільнотних ідентичностей в умовах воєнного конфлікту (Л. Коробка, 2019), до того ж прослідковується важлива роль державної символіки, державної мови в системі освіти, також потреба у формуванні громадянської компетентності під час засвоєння змісту навчального предмета «Громадянська освіта» (С. Толочко, 2023) тощо.

Не втрачає сучасності питання педагогічних основ підготовки здобувачів вищої освіти до формування національної ідентичності «як складової громадянської культури студентської молоді у контексті патріотичного виховання», «питання вибору форм і методів навчання з урахуванням нових вимог та завдань суспільства» (О. Жаровська, 2022).

Спостерігається в науковому дискурсі особлива увага до розрізнення або, навпаки, ототожнення між собою понять громадянської, етнічної, національної, державної та інших ідентичностей, які в структурі особистості перетинаються час від часу (Н. Хазратова, 2015; І. Петровська, 2017; І. Найда, 2022; С. Толочко, 2023), причому громадянська ідентичність виявляється надетнічною, наднаціональною категорією. Представників спільнот державних, організаційних спільнот об'єднують насамперед не етнонаціональні, етнокультуральні маркери приналежності до певного соціального середовища, а єдність інтересів, спільність ідейних та організаційних цінностей, проблем, перспектив і обмежень поза етнокультурних орієнтирів.

С. Толочко одночасно з А. Рубан на тлі військових дій в Україні визначає «...теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності, пошук та винайдення адекватних відповідей на надскладні виклики сьогодення для актуалізації соціокультурних і геополітичних проблем, які нині набрали загрозливої гостроти в умовах російсько-української війни» (С. Толочко, 2022; А. Рубан, 2022).

З огляду на особливі кризові, травмівні умови формування й розвитку громадянської ідентичності та загроз для цього процесу особливої актуальності набуває питання «безпекових аспектів становлення ідентичності» (В. Вінков, 2022) та різних класифікаційних ознак політичних і соціальних криз (Л. Кочубей, К. Гаврилюк, 2018).

Метою статті є теоретичний аналіз сучасних підходів до проблеми становлення та зміцнення громадянської ідентичності особистості на шляху розвитку української державності в складних умовах соціально-політичної кризи, визначення громадянської ідентичності як складової державотворення.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом в Україні відбувається багатомірний процес формування нової соціальної ідентичності на підставі взаємодії культур і субкультур різних спільноті єдностей, процесу активного включення їх представників у будь-які види діяльності, що обумовлені виникненням нових форм власності, прагнення побудови демократичного суспільства та культури громадянськості в соціокультурному житті сучасної країни.

Актуальність питання підкреслюється Законом України від 2022 року «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» та постанови КМУ від 2023 року «Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року».

Знову акцентуємо, що відчуття приналежності до держави, гордість за неї, готовність відстоювати її інтереси, повага до її цінностей, символів, патріотизм, відданість країні, бажання самореалізуватись у своїй країні, довіра до її державних інститутів, активна громадянська позиція є, за визначенням декількох дослідників, маркерами громадянської ідентичності. Громадянська ідентичність зазвичай виконує ключову роль у розвитку суспільства як складова національно-державного утворення, але зазначимо, що вона не є тотожною з іншою, національною.

Теоретико-методологічний і соціально-психологічний аналіз громадянської ідентичності здійснила І. Петровська. У роботі громадянська ідентичність розглядається «...як соціально-психологічний конструкт, що виникає в процесі суб'єктивного відображення й активної побудови громадянином соціальної реальності» [9, с. 53–61]. Авторка під час соціально-психологічного аналізу основ громадянської ідентичності зазначила, що «...громадянська ідентичність передбачає самовизначення як громадянина незалежно від етнічного коріння та національного походження. Громадян як членів організації (держави) об'єднують спільні організаційні цінності, а також спільність проблем, обмежень і можливостей конкретного організаційного середовища держави. Тому громадянська ідентичність, на відміну від національної, є абстрагованою від етнічного походження й етнонаціональної культури» [9, с. 53–61]. Важливими є спільнота громадян і держава з її організаційним середовищем, які повинні задавати загальні життєві цінності, орієнтувати в навколишньому світі, надаючи порівняно впорядковану інформацію, формувати почуття захищеності, сприяти психологічному благополуччю, самореалізації [9, с. 5–9].

Проблема становлення й розвитку громадянської ідентичності та множинності інших ідентичностей в умовах соціально-політичної кризи сьогодні набуває особливої гостроти, враховуючи складні умови вторгнення та бойових дій, формування незалежної державності, українськості в соціально-політичному контексті, загрози самій ідентичності. Різноманітність політичних криз зумовлена багатофункціональністю та різноплановістю роботи державної влади. Громадянська ідентичність найбільш чутливо реагує на політичні зміни в країні та світі загалом, вона належить до найважливіших функціональних елементів сучасних політичних систем.

Цей період криз охоплює революційні перетворення Майданних подій, Революції Гідності, гібридну та проксі-війну, обставини спалаху коронавірусу й, зокрема, повномасштабну війну на теренах України тощо.

Більш ретельно здійснили класифікацію політичних криз і зазначили їхні основні ознаки Л. Кочубей, К. Гаврилюк. Автори узагальнили напрацювання вітчизняних і зарубіжних авторів різних галузей психології та конфліктології, а також вибудували класифікаційну модель політичної кризи, яка базується на аналізі ключових позицій дослідників політичної, економічної та психологічної думки. Вони виокремлюють «...кризи-революції, кризи-потрясіння, кризи-руйнування і кризи-обурення, кризи різняться за рівнем поширення кризових процесів у суспільстві та за глибиною ураження інституційної політичної системи. За соціально-комунікативною складовою виділено кризи ідентичності, кризи легітимності, кризи політичної участі, кризи проникнення і кризи розподілу. Крім того, класифіковано кризи за масштабом, інтенсивністю, характером походження, характером наслідків та тривалістю. Доведено необхідність дослідження класифікації політичних криз для підвищення ефективності антикризового державного управління, кризового прогнозування, а також для глибокого аналізу проблеми політичної кризи, пошуку шляхів до розв'язання існуючої політичної кризи в Україні» [7, с. 5–9].

В. Вінков дослідив проблеми безпеки для ідентичності, соціально-психологічні умови, які сприяють зміцненню, збереженню та розвитку ідентичності, визначив загрози, що потенційно можуть завдавати шкоди. Він зазначив, що до «загроз ідентичності віднесено внутрішньоструктурні, що характеризують конфліктний стан між різновидами ідентичностей, коли під впливом певних обставин внутрішні суперечності загострюються, і зовнішні – суспільні події, які підсилюють внутрішньоструктурні суперечності та потенційно можуть завдавати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження. Серед усіх суспільних подій війна належить до небезпек найвищого рівня і має неоднозначний вплив на особистісний та соціальний складники ідентичності» [2, с. 138–150].

Ставлення до криз не є однозначним. З одного боку, вони асоціюються з деструктивними процесами, потрясіннями, що несуть загрозу стабільності й цілісності суспільства, але з іншого – є розуміння, що кризи містять у собі більш інноваційний потенціал, вони розчищають майданчики для нових форм організації соціальних і політичних взаємодій, які можуть

кардинально змінити вигляд суспільства. У зв'язку з цим важливо більш глибоке розуміння природи криз, уміння розрізняти їх позитивні й негативні ефекти, особливо в такий тяжкий для України час. Такий вид знання допомагає передбачити виникнення та розгортання кризових процесів, своєчасно вловити можливості для інституційного оновлення й адекватно відреагувати на нові виклики суспільного розвитку.

У дослідженні Л. Коробки «Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни» було зазначено, що ідентичності як процеси й умови буття чи становлення постійно оновлюються, утверджуються або змінюються як на рівні індивіда, так і на колективному рівні. За підсумками авторських досліджень, вона підкреслила, що дійсно ідентичність потрібно розглядати не як монолітну цілісність, а як «множинність» сучасних ідентичностей [6, с. 86–97].

Громадянська ідентичність найбільш чутливо реагує на політичні зміни в країні та світі загалом, вона належить до найважливіших функціональних елементів сучасних політичних систем.

Висновки. Проблема ідентичності українців в умовах соціально-політичної кризи постає одним із основних дискурсів у психологічній науці. Вплив війни та її наслідків на життєдіяльність людей розглядаємо як соціально-травмівний, водночас травматичний досвід може сприяти активізації відновлювальних зусиль, знаходженню нових сенсів і цілей, здатності переробляти себе та приводити до позитивних змін на рівні особистості, спільноти, соціуму й, відповідно, до переосмислення та трансформації ідентичностей.

З'ясовано, що різноманітність політичних криз зумовлена багатофункціональністю й різноплановістю роботи державної влади та залежністю її від людського ресурсу, який представлений значною кількістю спільнот. Ставлення дослідників до проблеми криз не є однозначним. З одного боку, вони асоціюються з деструктивними процесами, потрясіннями, які несуть загрозу стабільності та цілісності суспільства, з іншого – кризи містять у собі більш інноваційний потенціал, вони створюють майданчики для нових форм організації соціальних і політичних взаємодій, які можуть кардинально змінити вигляд суспільства. У зв'язку з цим важливо більш глибоке розуміння природи криз, уміння розрізняти їх позитивні й негативні ефекти, особливо в досить тяжкий для України час. Такий вид знання допомагає передбачити виникнення та розгортання кризових процесів, своєчасно вловити можливості для інституційного оновлення й адекватно відреагувати на нові виклики суспільного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. URL : https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/bevz_osoblyvosti.pdf
2. Вінков В. Ю. Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. *Проблеми політичної психології*. 2022. Т. 12, вип. 26. С. 138–150.
3. Резнік О. С. Громадянська ідентичність. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL : <https://esu.com.ua/article-31975>
4. Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту : підручник / Васильків І. Д., Кравчук В. М., Сливка О. А., Танчин І. З., Тимошенко Ю. В., Хлипавка Л. М. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с.
5. Жаровська О. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 2. С. 182–190.
6. Коробка Л. М. Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни. *Проблеми політичної психології* / НАПН України, Ін-т соціал. та політ. психології. 2023. № 13 (27). С. 86–97. URL : <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/126/123>
7. Кочубей Л. О., Гаврилюк К. К. Класифікація політичних криз та їх основні ознаки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Сер.: Політичні науки*. 2018. С. 5–9.

8. Найда І. В. Громадянська ідентичність як складова державотворення в контексті аналізу державної стратегії національно-патріотичного виховання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Том 33 (72), № 6. С. 31–35.
9. Петровська І. Р. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 53–61.
10. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 69. С. 42–47.
11. Толочко С. Громадянська ідентичність особистості: актуальність формування та виявлення в сучасній Україні. *Advanced Linguistics*. 2023. № 11. С. 181–191.

REFERENCES

1. Bevz, T. (2018). Osoblyvosti formuvannya hromadyans'koyi identychnosti v suchasniy Ukraini. URL : https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/bevz_osoblyvosti.pdf
2. Vinkov, V. Yu. (2022). Bezpekovi aspekty rozvytku identychnosti v umovah viyny. *Problemy politychnoyi psykholohiyi*. 12 (26), 138–150.
3. Reznik, O. S. (2006). Hromadyans'ka identychnist'. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. / I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovs'kyi, & M. H. Zheleznyak (red.). URL : <https://esu.com.ua/article-31975>
4. Hromadyans'ka osvita. Intehrovanyy kurs rivnya standartu / Vasylykiv, I. D., Kravchuk, V. M., Slyvka, O. A., Tanchyn, I. Z., Tymoshenko, Yu. V., & Khlypavka, L. M. Ternopil': Aston, 2018. 256.
5. Zharovs'ka, O. (2022). Natsional'na identychnist' yak skladova hromadyans'koyi kultury students'koyi molodi. *Zbirnyk naukovykh prats' Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. 2, 182–190.
6. Korobka, L. M. (2023). Vidy spil'notnykh identychnostey: problemy transformatsiyi ta vzayemodiyi v umovah viyny. *Problemy politychnoyi psykholohiyi*. 13 (27), 86–97. URL : <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/126/123>
7. Kochubey, L. O., & Havrylyuk, K. K. (2018). Klasifikatsiya politychnykh kryz ta yikh osnovni oznaky. *Visnyk Donec'koho natsional'noho universytetu imeni Vasylia Stusa. Ser. : Politychni nauky*. 5–9.
8. Nayda, I. V. (2022). Hromadyans'ka identychnist' yak skladova derzhavotvorennia v konteksti analizu derzhavnoyi stratehiyi natsional'no-patriotichnoho vykhovannia. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriya: Publichne upravlinnya ta administruvannya*. T. 33(72), 6, 31–35.
9. Petrovs'ka, I. R. (2017). Hromadyans'ka identychnist': teoretyko-metodolohichni osnovy sotsial'no-psykholohichnoho analizu. *Psykhohohiya i osobystist'*. 1 (11), 53–61.
10. Ruban, A. O. (2022). Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannya ukraiyins'koyi identychnosti yak faktoru sotsial'no-politychnykh zmin suchasnosti. *Aktual'ni problemy polityky*. 69, 42–47.
11. Tolochko, S. (2023). Hromadyans'ka identychnist' osoby: aktual'nist' formuvannya ta vyavlennya v suchasniy Ukraini. *Advanced Linguistics*. 11, 181–191.

T. I. Bielavina. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF CIVIC IDENTITY IN CONDITIONS OF SOCIO-POLITICAL CRISIS

The article explores the theoretical analysis of modern approaches to the currently relevant problem of the formation of the civil identity of an individual on the way to the development of the Ukrainian state in the difficult conditions of the socio-political crisis. It discusses the definition of the main characteristics and typical features of crisis circumstances that have influenced the formation and development of national identity during various stages of establishing independent Ukrainian statehood. It has been determined that civic identity can be defined through understanding it as a socio-psychological and socio-political construct that arises and is formed as the subject reflects social reality in its active creation using self-organizational mechanisms of civil society.

It is about conscious, active citizenship and citizenship. The views on the 'plurality' of modern identities depending on the socio-political context are analyzed. The dynamism, transformation, and renewal of different identities at the individual and group levels are noted.

Key words: *identity, civil identity of an individual, national identity as a component of civil, state identity, civic and social competencies, socio-political crisis.*

Стаття надійшла до редколегії 11 вересня 2024 року